

Osmanlı Devleti'nden Gürcistan'a Ermeni Göçü ve Tiflis'de Ermeni Faaliyetleri (1878-1915)

Selim Hilmi Özkan*

Özet

Türlere Anadolu'nun kapısını açan Malazgirt(1071) savaşından itibaren başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, XIX. yüzyılın sonlarına kadar uyumlu bir şekilde devam etmiştir. Fakat XIX. yüzyılın ortalarına doğru gerginleşmeye başlayan Türk-Ermeni ilişkileri bu yüzyılın sonlarına doğru çatışmaya dönüşmüştür. Buna dış baskılar da eklenince Ermeniler Osmanlı devletine karşı isyan hareketine kalkışmakta tereddüt etmemişlerdir. Bu durum yüzlerce yıl beraber yaşayan iki toplumu birbirine düşman ettiği gibi Ermenilerin vatan olarak kabul ettiği Anadolu topraklarının dışına göç etmelerine de neden olmuştur. Ermenilerin kendi istekleri ile göç ettikleri ülkelerden birisi de Gürcistan olmuştur. Ermenilerin Gürcistan'ı tercih etmelerinin birçok nedeni vardır. En temel neden ise buranın demografik yapısını değiştirmek ve Osmanlıya karşı bir hareket üssü olarak kullanmaktır.

Bu çalışma ile 1878 sonrası Rusya'nın kontrolüne geçen Gürcistan coğrafyasına Ermeni göçünün sebepleri ve sonuçları araştırılacaktır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin genelde Osmanlı sınırları dışı-

na, özelde ise Gürcistan coğrafyasına yapılan göçlere bakışı ve göçler karşısında takındığı tavır ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Gürcistan ve Tiflis'e yapılan göç hareketi Osmanlı Devleti tarafından önemle takip edilmiştir. Bu açıdan Gürcistan coğrafyasına yapılan Ermeni göçü ayrı bir önem arz etmektedir.

Giriş

Bireylerin ya da toplumsal kitlelerin daha iyi şartlarda yaşamak amacıyla bir coğrafya üzerinde yer değiştirmeleri anlamına gelen ve demografik bir süreci ifade eden göç, insanlık tarihiyle özdeş tarihi bir olgudur. İnsanlık tarihi boyunca yeryüzünde pek çok ve çeşitli göç olayı meydana gelmiştir. Bu göçleri *münferid, kitlesel, geçici, serbest, mecburi ve daimi göçler gibi* çeşitli tasniflere tabi tutmak mümkündür. Ermenilerin de Osmanlı coğrafyası dışına yaptıkları göçler, siyasi ve ekonomik sebeplere dayanan münferid, serbest ve daimi göçler şeklindedir¹.

Ermenilerin en çok göç ettikleri yerlerin başında Rusya, Kafkaslar ve Amerika Birleşik Devletleri gelmektedir. Kafkasların bir parçası olan Gürcistan ve Tiflis'e de yoğun bir şekilde Ermeni göçü yaşanmıştır. Bunun nedeni üzerinde kısaca durmak gerekirse; Gürcistan uzun yıllar Rusya, İran ve Osmanlı arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olan bir ülkedir. Nitekim 1774'te Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası Gürcistan üzerindeki Osmanlı egemenliği son bulmuş ve Kuban nehri Rusya'yla sınır kabul edilmiştir. Gürcüler 24 Temmuz 1783 tarihinde Rusya ile imzaladıkları antlaşma ile Rus hâkimiyetini tamamen tanımışlardır². Rusya bu antlaşmayla Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü ve bu topraklara karşı yapılacak dış saldırılara karşı koruma sözü vermiştir³. Fakat Rusya 1801 yılında

(*) Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. sbilmi@yildiz.edu.tr

- (1) Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", OTAM, S. 6, Ankara, 1995, s. 259; Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 1.
- (2) Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1800*, Great Britain, 2007, s. 160.
- (3) BOA, HAT, 1430/58565.

Gürcistan'ı ilhak ederek kendi toprakları arasına katmıştır. Gürcistan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Osmanlı Devleti, bölgedeki Kafkas hanlarını Rusya ve Gürcistan üzerine akınlar yapmaları hususunda tazyik etmekten başka bir şey yapamamıştır. Çünkü Gürcistan ve Kafkasya'nın Rus egemenliğinde olması Osmanlı için büyük tehlike arz etmekteydi. Osmanlı Devleti endişesinde haklıdır. Çünkü Rusya bu yıllardan sonra Gürcistan ve Kafkasları, Karadeniz ve Osmanlı sınırlarını kontrol altında tutmak ve bölgedeki etnik yapıyı değiştirmek amacı ile bir üs olarak kullanmaya başlamıştır⁴.

Kafkas bölgesini hâkimiyeti altında tutan Rusya, buradaki etnik yapıyı değiştirmek amacı ile 1826-1828 yıllarında İran ve Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenileri kendi topraklarına yaşamaya davet etmiştir. Bunu fırsat bilen bazı Ermeniler, Osmanlı-Rus savaşları sırasında Rusya'nın yanında yer alarak Anadolu'dan Rusya'ya göç etmişlerdir. Mesela 1828-1838 yılları arasında Nahçıvan topraklarına 2511 Ermeni aile göç etti⁵. Bu göçler ile Rusya, Gürcistan, Nahçıvan ve Erivan'da iktisadî canlanmayı sağlayacağı gibi Kafkasya'nın etnik yapısını değiştirecek ve Anadolu Türklüğü ile Rusya arasında sıkı bir kalkan oluşturacaktı. İngiltere'nin Trabzon Konsolos Muavini Biliotti tarafından 30 Eylül 1878 tarihinde tutulan bir raporda Eleşkirt ovasındaki köylerden 10-15 bin civarında Ermeni'nin Erivan'a göç ettiğini, göçmek istemeyen Katolik Ermenilerin de Gregoryen Ermeniler tarafından zorla göçe zorlandığını hatta bunların evlerinin yakıldığını rapor etmektedir⁶.

Ermenilerin göç ettikleri ülkeler arasında Amerika, Fransa, İngiltere ve Romanya gibi ülkeleri de sayabiliriz. Ermenilerden bir kısmı misyonerlerin destekleri ile bir kısmı da terör olaylarına karıştıklarından dolayı bu ülkelere göç etmişlerdir. Ermenilerin yurt dışına gitmeye başlamaları, Osmanlı Devletini endişelendirmiştir. Bu endişenin nedeni göç eden Ermenilerin elde ettikleri sahte pasa-

portlar ile ülkeye dönerek terör olaylarına katılmalarıdır. Diğer bir neden ise göçün olumsuz etkileri sonucu Osmanlı imajının sarsılacağı düşüncesidir. Mesela Tiflisde yayın yapan Meşak gazetesi, Marsilya limanlarına ulaşan Ermenilerin birinci sınıf yolcu bileti bulamadıkları için limanlarda günlerce beklemelerinden dolayı zor koşullarda yaşam mücadelesi vermelerini sütunlarına taşıyarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakıcı haberler yapmıştır⁷. Tabii ki Anadolu'dan göçen nüfusun meydana getireceği üretim ve vergi kaybını da buna eklemek gerekir⁸. Bunun için de yurt dışına giden Ermenilerin yurt dışına gitme nedenlerini araştırmak için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon başkanlığına da 12 Ekim 1896 tarihinde İntihab-ı Memurîn Komisyonu Reisi Hüseyin Hamdi Bey iki bin kuruş maaş ile atanmıştır⁹. Ermenilerin çeşitli nedenlerle yurt dışına göç etmeleri 18 Ekim 1896 tarihinde Meclis-i Vükelâda da görüşülmüş ve bir daha Osmanlı sınırlarına dönmeyeceklerine dair kefil bırakmak şartı ve patrikhaneden alacakları bir belge sonucu göçlerine müsaade edileceği kararlaştırılmıştır. Bunun dışında ticaret maksadı ile ailesiz gidenler bu uygulamanın dışında tutulmuş ve gidecek Ermenilerin fotoğraf ve eşkâlleri de kayıt altına alınması kararlaştırılmıştır¹⁰.

1. Ermenilerin Gürcistan'a ve Tiflis'e Göçleri ve Göç Etme Nedenleri

Bugün Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis başta olmak üzere birçok Gürcistan kenti Ermenilerin önem verdikleri yerlerin başında

(4) BOA, C. HR, 80/3990; C. AS, 1179/52527; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 80-89.

(5) Şükür Memmedov, "Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası", *Türk-Ermeni İlişkileri*, 21. *Yüzyıla Girenken Dostça Bir Bakış*, (Yay. Haz. Berna Türkoğan), Ankara, 2000, s. 66.

(6) Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devletinden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları", XVI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 1302; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 79-81.

(7) BOA, BEO, 109/8143; 130/9726.

(8) BOA, HR.SYS, 2860/80 (5 Kasım 1896).

(9) BOA, Y.PRK.BŞK., 48/27; BOA, İ.DH, 1340/1314/Ca-46; BOA, Y.PRK.TKM, 48/48.

(10) BOA, MV, 89/61.

gelmektedir. Tiflis Ermeniler için hem siyasi açıdan hem de dini açıdan ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü Ermeni mezhebinin ruhani riyasetinin merkezi Tiflis yakınlarındaki Eçmiyazin Manastırındır¹¹. Tiflis dini bir merkez olmanın ötesinde XIX. yüzyıl içerisinde Ermeni çetelerinin merkezi konumuna da gelmiştir¹². 14 Şubat 1884 tarihinde Petersburg sefiri Şakir Paşa, Hariciye Nazırı Arif Paşa'ya göndermiş olduğu tahriratta Ermenilerin merkez komitesinin Tiflis'te olduğunu ve burada yaşayan Ermenilerin birçoğunun bu komiteye üye olduklarını beyan ile gazete çıkardıklarından bahsetmektedir. Bu komitenin Anadolu'ya yapılan silah sevkiyatı başta olmak üzere birçok tedhiş hareketi ile ilgilendiği raporda beyan edilmektedir¹³. Tüm bu özelliklerinden dolayı Tiflis, Ermeni siyasi düşüncesinin başlıca merkezlerinden birisi haline gelmişti. Ermeni milletini bağımsızlığa ulaştırmak ve büyük Ermenistan'ı kurmak için mücadele edecek olan Devrimci Ermeni Federasyonu Taşnaksutyun da 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur¹⁴. Tiflis baş şehbendirdiğinden 12 Mayıs 1891 tarihinde gönderilen bir raporda Ermeni fesatçıların Kars ve Tiflis'te birçok fesat çetesi kurdukları bu çeteler için silah temin ettiklerini bildirmektedir. Raporda dikkati çeken ayrıntı ise bu çetelerin faaliyetlerini yaparken İngiltere'nin büyük yardımını gördükleri ifade edilmektedir¹⁵.

Ermenileri isyana sevk eden nedenlerden biri onların bağımsız bir vatanlarının olmaması düşüncesiydi. Bu açıdan Ermeniler, bağımsız olarak yaşayabilecekleri müstakil ve devamlı bir vatanları olabileceğini düşündükleri yerlerin başında Tiflis gelmekteydi. Ayrıca burada bulunan Ermeni Katogikosluğu Tiflis'e Ermeni göçünü desteklemiş ve buraya göç eden Ermenilere maddi yardımda bulunmuştur¹⁶.

Aslında Osmanlı Ermenilerinin isyan ve göç etmeleri için hiç bir neden yoktu. Fakat Ermeni terör örgütleri ve Katogikosluğun faaliyetleri, dış güçlerin baskı ve destekleri sonucu Ermeniler arasında Osmanlı, İran ve

Azerbaycan topraklarında olduklarına inandıkları *Büyük Ermenistan*'ı kurma fikri yayılmaya başlamıştır. Bu tahayyül, Ermenilerin Osmanlıya karşı başkaldırmalarına neden olmuştur¹⁷. Belli bir tarihi ve psikoloji hazırlık döneminden geçen/geçirilen Ermeniler, ayaklanma için hazırlık yapmaya başlamışlardır¹⁸. Mesela 1895 yılında İngiliz konsolosu gayri resmi olarak Bitlis ve çevresine ziyarette bulunmuş ve burada Ermeniler ile görüşmelerde bulunmuştur¹⁹.

Ermenilerin hareketlerini yakından takip eden ve durumun ciddiyetini zamanında fark eden II. Abdülhamit, muhtemel bir isyan sırasında bölgenin Müslüman halkını Ermeni çetelerinden korumak amacı ile Hamidiye Alaylarını kurdu. Hamidiye Alaylarının kurulmuş olması uzun süredir hazırlık içerisinde olan Ermenilerin planlarını alt üst etti. Çünkü Ermeniler Doğu Anadolu'da bir isyan yapmak için uzun süredir bir hazırlık içerisinde idiler. Bunun için de Ermeniler 1891 tarihinden itibaren hükümetten, Hamidiye Alaylarının kaldırılması için birçok istekte bulunmuşlardır. Ermeniler daha da ileri giderek Hamidiye Alaylarına karşı harekete geçmişler ve onlarla çatışma içerisine girmişler,²⁰ Hamidiye Alayları hakkında asılsız haberler yaymışlardır²¹. Hamidiye Alaylarının kurulmasından sonra Osmanlı sınırlarında çok rahat hareket edemeyeceğini anlayan Ermeni komitacılar, komite faaliyetlerini daha rahat devam ettirmek amacı ile Kafkaslara ve Osmanlı sınırları dışına da göç etmeye başladılar²². Kafkasya'ya göç eden Ermeniler,

(11) BOA, İHR, 235/13927/1.

(12) BOA, A.İMKT.MHM, 546/33.

(13) BOA, Y. EE, 97/89; BOA, Y.PRK.BŞK, 35/29; Heyet; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı* (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 4-5, 21.

(14) Ağaça, a.g.e., s. 6.

(15) BOA, Y.A.HUS, 245/7.

(16) BOA, BEO, 430/32190.

(17) Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler" *Hosgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri, 2009, s. 84vd.

(18) BOA, A.İMKT.MHM, 745/15.

(19) BOA, Y.EE, 164/10.

(20) BOA, BEO, 120/8994; 125/9304.

(21) BOA, Y.A.HUS, 6/258.

(22) Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar, 2007, s. 24.

Erivan, Nahcivan ve Karabağ hanlıklarının yanı sıra, Gürcistan'ın Sameshi-Cavaheti, Trialeti, Tiflis, Sohum, Ahıska, Ahılkelek ve Batum gibi bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bu sayede Kafkasya'daki etnik yapı da yavaş yavaş değişmiştir. Mesela Ermeniler Ahılkelek'te Ermenilerin çoğunlukta olduğunu iddia ederek buranın Ermenistan'a bağlanması için Gürcistan'a müracaat etmiştir²³. Bölgeye göç eden Ermenilerin taşınma masrafları Çarlık tarafından karşılanmış, hazine arazileri ve Müslüman ahaliden satın alınan topraklar göçmenlere dağıtılmıştır²⁴. Ayrıca, Ermeniler 10 yıllık bir süre için vergiden de muaf tutulmuştur. Bu göçler sonucunda 1800 yılında Gürcistan'da 47 bin olduğu tahmin edilen Ermeni nüfusu 1832'de 84 bine, 1897'de ise 197 bine ulaşmıştır. Devam eden göçler sonucunda 20.yy'ın başlarında Gürcistan'daki Ermeni nüfusu üç yüz bini aşmıştır²⁵. Ruslar tarafından hazırlanan bir harita verilerine göre 1914 yılında Tiflis Eyaleti genelinde Ermeni nüfusu 914.758 iken Gürcü nüfusu 554.105 kişiden ibarettir²⁶.

Osmanlı topraklarından başka ülkelere göç eden Ermeniler, göç yollarında ve göç ettikleri ülkelerde büyük zorluklar yaşamışlardır. Bu konuda Tiflis'te yayın yapan Meşak gazetesi, Marsilya limanlarına ulaşan Ermenilerin birinci sınıf yolcu bileti bulamadıkları için limanlarda günlerce beklemelerinden dolayı zor koşullarda olduklarını sütunlarına taşımıştır. Bu Ermenilerin İstanbul'da günlük 15-20 kuruş kazanmalarına rağmen bu yolu tercih etmelerine bir anlam verilememektedir²⁷.

2. Tiflis Ermeni Komitesinin Tiflis ve Osmanlı Sınırlarındaki Faaliyetleri

Ermeniler arasında Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikrinin yerleşmeye başlamasından sonra Tiflis ve çevresi Ermeni çeteleri tarafından ikinci bir üs olarak kullanılmaya başlamıştır. Erivan ve çevresindeki çeteler, aralarındaki herhangi bir fikir ayrılığı meydana

na geldiği zaman Tiflis'e gelerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Tiflis'e gelen Ermenilerin buradaki faaliyetlerinde Tiflis ve çevresinde yaşayan Ermeniler yardımcı olduğu gibi Osmanlı coğrafyasından buraya sonradan göç edenlerde bunlara yardımcı olmuştur²⁸. Gürcistan'a göç eden Ermenilerin bir kısmı, başlangıçta daha rahat ve kolay bir yaşam ummuşlardır. Fakat daha sonra buralardaki çete faaliyetlerine karışmaktan ve tebaası oldukları devlete isyan bayrağını açmaktan çekinmemişlerdir. Çünkü çete faaliyetlerine katılan Ermeniler, Büyük Ermenistan'ı kurma fikrini gerçekleştirme aşamasında Kafkaslara ve Gürcistan'a göç ederek buraları birer üs olarak kullanmışlardır. Anadolu'da gerçekleşen Ermeni isyanlarının birçoğunda Kafkaslardan sağlanan silah ve insan kaynakları kullanılmıştır²⁹. Tiflis'teki Ermeni komitacıları İran başta olmak üzere birçok ülkenin pasaportunu kullanarak Osmanlı sınırlarına kendi adamlarını sokmaya çalışmıştır. Zabtiye nezaretinden gönderilen bir belgeye göre Batum'dan hareket eden Rusya vapuru ile Giresun ve Kastamonu iskelelerine Ermeni komitacıların geldiği anlaşılmaktadır³⁰. Tiflis'teki Ermeni faaliyetleri Osmanlı Devleti tarafından yakından takip edilmeye çalışılmıştır. Buradaki komitalar silah ve çete grupları başta olmak üzere birçok malzemeyi buralara temin ettikten sonra Anadolu'ya sokup Anadolu Ermenilerini lojistik açıdan desteklemişlerdir³¹.

Tiflis'teki komiteler Osmanlı sınırlarındaki Ermenileri isyana teşvik ettikleri gibi onları yönlendirmeye çalışmışlardır³². Mesela Tiflis'ten İstanbul'a gönderilen mektuplar kahveci Hamparsum Vakıkyan tarafından

(23) BOA, YB.(21), 7/21, 24.

(24) BOA, YB.(21), 2/2, 4, 5.

(25) Kamil Ağaça, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, S. 19, Sonbahar, 2005, s. 2.

(26) BOA, HRTb, 80/4.

(27) BOA, BEO, 109/8143; 130/9726.

(28) BOA, HR.SYS, 2879/4.)

(29) BOA, YPRK.ZB, 6/88; BOA, A.}MKT.MHM, 729/10; BOA, DH.MKT; 1811/16.

(30) BOA, A.}MKT.MHM, 532/34.

(31) BOA, Y. A.HUS, 517/81; BOA, HR.TO, 90/51; BOA, YEE, 164/12.

(32) BOA, HR.SYS, 2785/1.

yerlerine ulaştırılmıştır. Aynı şahıs komitacıları ve İstanbul'da birtakım suikast işlerine karışan kimseleri kahvehanesinde saklamıştır³³. Tiflis Ermeni komitesi Ermeni kamuoyunu etkileyebilmek için her yola başvurmuştur. Kendi amaçlarına hizmet etmeyen herkesi düşman ilan etmişlerdir. Hatta Ermeni patriği Aşıkyan'ı Osmanlı casusu olarak ilan ederek komitacıları hükümete ispiyonlamakla suçlayıp görevinden uzaklaştırmak istemişlerdir. Bunun için de en kısa yol olarak patriğe suikast ile ortadan kaldırmayı tercih etmişlerdir. Bu şekilde komitacıların isteklerine boyun eğmeyenlere de bir gözdağı vermeye amaçlamışlardır. 1894 yılının ilk günlerinde İstanbul'a ulaşan bu istihbarî rapora göre Tiflis Ermeni komitesinin Ermeni patriği Aşıkyan Efendi'yi öldürmek için bazı kimseleri İstanbul'a gönderdiğini de öğrenmekteyiz³⁴. Osmanlı Devleti, Ermeniler arasında ihtilaf ve karışıklık çıkarmak amacı ile düzenlenmek istenen bu suikastı önceden haber alarak tedbir almıştır. Tiflis Ermeni komitecileri tarafından hazırlanan bu suikast planına göre Safof, Boğdanof, Sarkazarof, Nasarin, Keşişof, Olyan Mişerof ve Sagol Miryan adlı beş kişiye İran pasaportu temin edilmiş ve Batum limanından Giresun veya Kastamonu iskelelerine çıkmaları yönünde planlar yapılmıştır³⁵. Bu arada Aşıkyan'a karşı 28 Mart 1894 tarihinde Diyarbakırlı Agop isimli bir genç tarafından başarısız bir suikast girişimi de gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında Aşıkyan Ermeniler arasında istenmeyen adam ilan edilmiştir³⁶.

Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı yerlerde karışıklık çıkarmak isteyen Tiflis merkezli Ermeni komitacılar, Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni köylerine gelerek köylülerin kendilerine destek olmalarını isteyerek Devlet-i Aliye'ye bağlılığını ifade eden Ermenileri tehdit etmekteydiler. Çünkü burada yaşayan Ermenilerin birçoğu komitacılar gibi düşünmüyorlardı. Bunların bir kısmı yüzlerce yıl huzur içerisinde yaşadıkları toplum ile barış içerisinde yaşama düşüncesindeydiler³⁷.

Fakat halkın desteğinin olmadığını gören komitacılar daha sonra on bin kişilik gruplar halinde geleceklerini, İngiltere'den de yirmişer ve otuzar bin kuvvet yardım geleceği propagandasını yaparak hükümet aleyhine kışkırtıcı konuşmalar yaptıktan sonra köyden ayrılmaktaydılar³⁸. Ayrıca Tiflis Ermeni komiteleri Muştaki Peykbaşları aracılığı ile Muş ve Bitlis başta olmak üzere Anadolu'nun doğusundaki Ermenilerden külliyatlı bir şekilde para toplamışlardır. Her Ermeni hanesini ve tüccarını da belli bir miktar para vermeye mecbur tutmuşlardır³⁹. Ermeni komitacılarının bu çalışmaları Muş ve Bitlis taraflarında meyvelerini vermiştir. Çünkü bir süre sonra Tiflis'ten Osmanlı sınırlarına kaçak yollardan veya sahte pasaportlar ile gelecek olan Ermenilere yerli Ermeniler yurtiçi ve yurtdışından silah temin etmişlerdir⁴⁰.

Tiflis'i kendilerine üs olarak seçen Ermeni komitacıların burada basın yayın organları aracılığı ile de Ermeniler üzerinde etkili olmak için çalıştıklarını görmekteyiz. Çünkü Tiflis'te birçok Ermeni gazete çıkmaktaydı. Bunlardan birisi olan Meşak gazetesi Ermenileri sürekli isyana teşvik etmiştir. Bu gazete Kafkasya, İran, Gürcistan(Tiflis)'a göçe eden Ermeniler hakkında sansasyonel haberler yaparak Ermenileri Osmanlı Devletine karşı kışkırtmıştır⁴¹. Köşe yazarlarından Nerberyana yazmış olduğu makalelerinde tüm Ermenileri Türklere karşı savaşmaya ve ayaklanmaya çağırmıştır⁴². Tiflis'te kurulan Erbab-ı İttihad komitesi de çıkarmış olduğu Troşnak isimli gazete ile Ermenileri isyana teşvik etmiştir. Ayrıca Osmanlı sınırına yakın yerlerde şubeler açan bu komite çeteler için silah ve cephane temin etme yoluna da gitmiştir. Birinci

(33) BOA, A. }MKT.MHM, 714/3.

(34) BOA, Y. A.HUS, 289/53.

(35) BOA, Y.MTV, 98/31; BOA, Y. A. HUS, 300/78; BOA, HR.TO, 351/19; BOA, HR.SYS, 2770/14.

(36) BOA, Y.MTV, 79/66.

(37) Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsoloları ve Ermeni Sorunu", *Hosgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. I, Kayseri, 2009, s. 124

(38) BOA, Y.MTV, 96/110.

(39) BOA, Y.MTV, 57/42.

(40) BOA, Y.EE, 164/10.

(41) BOA, HR.SYS, 2768/8; 2769/28; 2770/31.

(42) BOA, YB.(21), 5/15.

dünya savaşı başladığı zaman Tiflis Ermeni bürosu tüm Ermenilerin Rusya'nın yanında savaşa girdiğini duyurdu. Bu bildiri üzerine Ermeniler akın akın Rusya'ya geçerek Rus orduları ile Türklere karşı savaştılar. Ermeniler sadece Rusya'nın yanında değil İngiltere ve Fransa'nın yanında da Türklere karşı mücadele etmişlerdir⁴³.

Çeteci Ermenilerin Tiflis'i isyanlar için lojistik bir merkez haline getirdiğini daha önce izah etmiştik. Mesela 1907 yılında Tiflis baş şehbenderliğinden yazılan tahriratta Ermenilerin evlerinde aramalar yapılmış bu arama sonrası bazı evlerde altı rovelvör tüfek, yedi adet ordu tarafından kullanılan tüfek, dört libre⁴⁴ barut, 80 arşın fişek, üç libre kablo jelatini, 7281 fişek, 85 kapsül, 32 kutu piston, altı fişeklik, 11 tüfek mermisi, 324 adet dinamit fişegi, 14 adet dolu humbara bulunmuştur. Bu arama sonrası da dört kişi yakalanarak gözaltına alınmıştır⁴⁵.

6

3. Gürcistan'a Göç Eden Ermenilerin Geri Dönme Çabaları ve Bunun Sonuçları

Yurt dışına göç eden Ermenilerin bir kısmı zaman içerisinde geri dönmek için girişimde bulunmuşlardır. Başlangıçta çok masumane görünen bu davranışın zaman içerisinde devletin aleyhine kullanıldığını görmekteyiz. Bunun için Osmanlı Devleti, gerek kendi istekleri ile gerekse çete gruplarının baskısı sonucu yurt dışına çıkan ve tekrar geri gelmek isteyen Ermenilere karşı çok sıkı denetim uygulamış ve bunların geri dönmelerine sıcak bakmamıştır⁴⁶. Çünkü yurt dışına giden Ermeniler dönüşlerinde sahte pasaportlar ile çete gruplarını da ülke içerisine sokmaya çalışmışlardır. Alınan tüm tedbirlere rağmen Rusya ve Gürcistan sınırlarında bulunan Ermeniler Osmanlı sınırlarına geri gelebilmek için her yolu denemişlerdir. 20 Haziran 1894 tarihinde Van vilayetine çekilen bir telgraf ile Hınçak komitesine mensup Ermenilerin Ça-

kıllı Kilisesini ziyaret etme bahanesi ile Osmanlı sınırlarına girdiği ve bu konuda tedbir alınması istenmektedir. Ermenilerin kiliseyi ziyaretleri men edilmemekle beraber ziyaret bahanesi ile gelecek olan kişilerin arasına komitacı ve eşkıyaların karışabileceğine dikkat çekilmektedir⁴⁷. Hariciye Nezareti, sınırdaki görevlileri Rus ordusunda görevli Ermenilerden 500 kadar komitecinin Tiflis Ermeni ihtilal komitesince seçilerek İran üzerinden Memalik-i Şahane'ye gönderildiğini bunun içinde İran'dan giriş yapacakların pasaportlarına dikkat edilmesi ve ellerinde bulunan silahların da müsadere edilmesini istemiştir⁴⁸.

Çeşitli bahaneler ile Tiflis'e geçen Ermenilerin bir kısmı buralarda istediklerini bulamayınca tek çıkar yol geri dönmeyi tercih ediyorlardı. Mesela Erzurum ahalisinden bir grup Ermeni, Erzurum'da ziraat edecek arazi olmadığı bahanesi ile Gürcistan'da ekmekçilik ve ticaret yapmak için Tiflis'e göç etmişlerdir. Fakat bunlardan yüz yirmi beş kadarı 1899 yılı Temmuz ayında geri dönmek için müsaade istemişlerse de bunlara izin verilmemiştir⁴⁹. Aynı şekilde 1906 yılında tekrar burada ekmekçilik işi ile uğraşan Ermenilerden bir kısmının tekrar geri dönmek için Osmanlı Devletine müracaat ettiklerini görmekteyiz⁵⁰.

Osmanlı Devleti İran, Rusya ve Gürcistan coğrafyasından Osmanlı sınırlarına girecekleri sıkı takip altına almak istemiştir. Rusya hududunda bulunan Şehbenderliklere 10 Ağustos 1900 tarihinde gönderilen bir yazıda Dağıstan ve Gürcistan ahalisinden olduklarını beyan ile Rusya'dan Trabzon'a gelmiş olanların hangi kavim ve mezhepten oldukları tespitinin çok zor olduğundan bu

(43) Adem Ölmez, "Rusya İle Eçmiyazın Katogigosuğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", *Hosgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. I, Kayseri, 2009, s. 124.

(44) 1 libre 453,59237 gr.

(45) BOA, YA.HUS, 515/100; BOA, YA.HUS, 503/69; 517/15.

(46) BOA, YB.(21), 4/3, 4.

(47) BOA, A.}MKT.MHM, 532/29.

(48) BOA, İ. HUS, 25/127; BOA, A.}MKT.MHM, 532/44; BOA, Y.PRK.ASK, 71/2

(49) BOA, DH.TMIK.M, 72/29.

(50) BOA, HR. TO, 359/15.

yolla Ermenilerin sınırdan girme teşebbüsünde bulunabilecekleri muhtemel olduğundan Rusya'da bulunan Şehbenderliklere pasaport ve vize vermek hususlarında hassas davranmaları ve gerekli evraklar üzerinde titiz bir şekilde çalışma yapmaları ve bu konuda bir aksaklığa mahal vermemeleri istenmektedir⁵¹.

Osmanlı sınırlarına Kafkasya'nın ve Tiflis'in yerli halkından olan bazı Ermenilerin de çeşitli şekillerde girmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Mesela tuz ve tütün kaçakçılığı yapan kişiler Tiflis'te yaşayan Ermenileri takma atlar ile Anadolu'ya geçirmek için çalışmışlardır⁵². Çeşitli şekilde Anadolu'ya geçen Ermeniler Anadolu Ermenileri arasında fesat çıkarmak için uğraşmışlardır. Tiflis'ten Anadolu'ya geçen Ermenilerden bir kısmı Boğazlıyan civarında silahları ile birlikte yakalanmışlardır⁵³. Tiflis vilayetinin Ahılkelek ahalisinden ve Ermeni Katolik milletinden olan Bedros Veledi Sahak, sahte mürur tezkeresi ile on beş sene evvel Osmanlı Devletine girmiş Erzurum'un Eleşkird kazası Molla Süleyman karyesinde Ermeni bir rahibin yanına yerleşerek burada yedi buçuk sene kalmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek burada üç ay kaldıktan sonra akabinde elindeki mürur tezkeresi ile Adana vilayetine geçmiş ve burada Katolik mektebinde hocalık yapmasının ardından tekrar yeniden İstanbul'a dönen Bedros, buradan Tokat'a geçerek orada üç buçuk sene Katolik mektebinde muallimlik yapmıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dolaşan ve Katolik Ermeniler ile ilişki içerisinde olan Bedros'un Osmanlı tabiiyetine geçmek istemesine rağmen uygunsuz davranışları ve incelemeler sonucu Anadolu'da uzun süre hangi amaçla dolaştığı anlaşılmadığından bu duruma izin verilmemiştir⁵⁴. Diğer bir belgeye baktığımız zaman Ermeni fesat çetesinden olan Arşak Mikail'in 1898 yılında Osmanlı tarafına gelmek için Tiflis baş şehbenderliğinden Mısır pasaportu ile vize aldığını görmekteyiz. Fakat Arşak'ın geçmişi incelendiğinde şahsın Osmanlı vatandaşı olmakla birlikte 30

sene önce Tiflis'e yerleştiği, daha sonra buradan İskenderun'a geçtiği ve Mısır pasaportu ile Tiflis baş şehbenderliğine müracaat ettiği görülmektedir. Bu durumu dikkate alan Bab-ı Ali, Arşak'ın Osmanlı sınırlarına girdiği takdirde tutuklanması için Erzurum, Van ve Trabzon valiliklerine talimat vermiştir⁵⁵. Tiflis'ten Yozgat'a gelen ve bir kiliseye misafir olan rahip Ohannes'in Ankara ve Yozgat arasındaki faaliyetleri de bir polis tarafından takip edilmiştir⁵⁶.

Bu konu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin tüm Ermenileri çeteci olarak görmediğini belirtmek gerekir. Mesela Ermeni faaliyetleri sonrası Tiflis'e kaçan yirmi Ermeni tekrar geri gelmiş ve 26 Eylül 1900 tarihinde Eleşkird yolu ile Bulanık'a geçmişlerdir. Bunların gelmelerini de yakından takip eden Osmanlı yönetimi hangi amaçla geldiklerinin de rapor edilmesini istemiştir⁵⁷.

Sonuç

Selçuklu, Memlûklü ve Osmanlı egemenliği altında yüzlerce yıl huzur ve barış içerisinde yaşayan Ermeniler, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'nın da baskısı ile isyan etmek amacı ile hazırlık içerisine girmişlerdir. Bu hazırlıkların en önemlilerinden birisi de Ermenilerin yurtdışına göç ederek çete faaliyetlerine katılmalarıdır. Osmanlı sınırları dışına göç eden Ermenilerden bir kısmı Amerika ve Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelere göç ettikleri gibi Gürcistan ve Tiflis'e de göç etmişlerdir. Diğer ülkelere göç edenler gibi Gürcistan'a göç eden Ermenilerden bir kısmı da buralarda fesad ve şekavet olaylarına karıştıkları gibi tekrar geri Osmanlı sınırlarından giriş yaparak Osmanlı Devleti sınırlarında da eşkıyalık olaylarında etkin rol oynamışlardır.

(51) BOA, Y.MTV, 204/63.

(52) BOA, A. 1/MKT.MHM, 547/27.

(53) BOA, A. 1/MKT.MHM, 532/32.

(54) BOA, DH.TMIK.M, 115/34.

(55) BOA, DH.TMIK.M, 55/28.

(56) BOA, DH.MKT, 189/51.

(57) BOA, A. 1/MKT.MHM, 545/23.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

BOA, A. }MKT.MHM, 532/32, 34; 545/23; 546/33; 547/27; 714/3; 729/10; 745/15.

BOA, A. }MKT.MHM, 532/44.

BOA, BEO, 109/8143; 120/8994; 125/9304; 130/9726; 430/32190.

BOA, C. AS, 1179/52527.

BOA, C. HR, 80/3990.

BOA, DH.MKT, 189/51; 1811/16.

BOA, DH.TMIK.M, 55/28; 72/29; 115/34.

BOA, HAT, 1430/58565.

BOA, HR.SYS, 2768/8; 2769/28; 2770/14, 31; 2785/1; 2860/80; 2879/4

BOA, HR.TO, 90/51; 351/19; 359/15.

BOA, HRT.b, 80/4.

BOA, İ. HUS, 25/127.

BOA, İ.DH, 1340/1314/Ca-46.

BOA, İ.HR, 235/13927/1.

BOA, MV, 89/61.

BOA, Y. A.HUS, 6/258; 245/7; 289/53; 300/78; 503/69; 515/100; 517/15, 81.

BOA, Y.PRK.TKM, 48/48.

BOA, YEE, 164/10, 12, 97, 89.

BOA, Y.MTV, 57/42; 79/66; 96/110; 98/31; 204/63.

BOA, Y.PRK.ASK, 71/2

BOA, Y.PRK.BŞK, 35/29; 48/27.

BOA, Y.PRK.ZB, 6/88.

BOA, YB.(21), 2/2, 4, 5; 4/3, 4; 5/15; 7/21, 24.

Kitap&Makale

AĞAÇAN, Kamil, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, S. 19, Sonbahar, 2005, s. 2.

AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700-1800*, Great Britain, 2007.

BABACAN, Hasan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar, 2007.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979.

Heyet; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâmı* (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

İPEK, Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM*, S. 6, Ankara, 1995.

İPEK, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

MEMMEDOV, Şükür, "Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası", *Türk-Ermeni İlişkileri*, 21. Yüzyıla Girerken Dostça Bir Bakış, (Yay. Haz. Berna Türkoğan), Ankara, 2000.

ÖLMEZ, Adem, "Rusya İle Eçmiyazın Katogiosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. I, Kayseri, 2009.

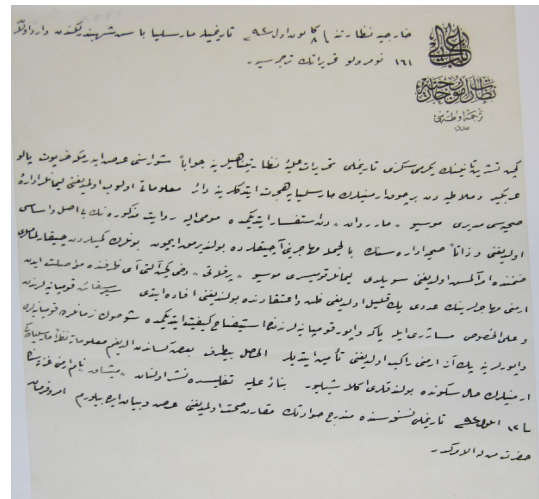
ÖZDEMİR, Bülent, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsolosları ve Ermeni Sorunu", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. I, Kayseri, 2009

ÖZKAN, Selim Hilmi, "Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

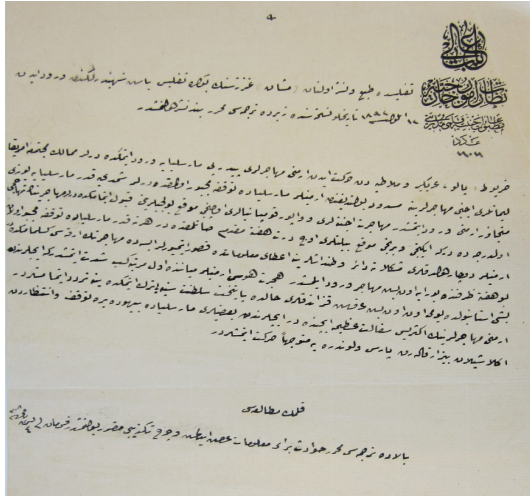
ÖZKAN, Selim Hilmi, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler" *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri, 2009.

Ekler

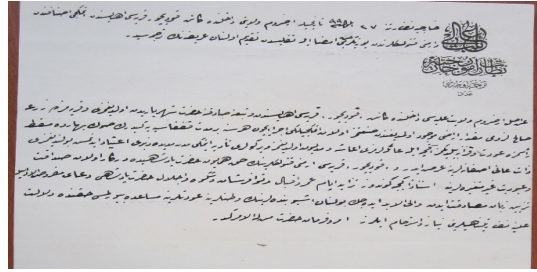
Belge 1: Marsilya ve Tiflis'e Ermeni muhacirlerin gittikleri hakkında bilgiler (BOA, BEO, 130/9726).

Belge 2: Harput, Palu ve Arapgir'den Marsilya ve Tiflis'e Ermeni göçü (BOA, BEO, 109/8143).

Belge 3: Tiflis'e göç eden Ermenilerin geri dönmek isteyenlere müsaade edilmemesi (BOA, DH.TMIK.M, 72/29).

Belge 4: Ermenileri Osmanlı aleyhine kıskırtan ve İran paaportu ile Tiflis'ten Romanya ve Bulgaristan'a giden Ermeni tarörist Eleşkirt'li Mardiros Paslekyan hakkında (BOA, HR.SYS, 2785/1).

